

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Сатторов Хуршиджон, магистрант,
Фарғона давлат университети
Ўзбекистон, Фарғона ш.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7428276>

Аннотация: Амир Темур - буюк шахс, кураги ерга тегмаган саркарда, йирик давлат арбоби, қонунишунос, талантили меъмор, нотик, руҳишунос, шу билан бирга эл-юртини, халқини севган ва уни маишхури жаҳон қилган инсон. Амир Темурнинг тарихи кўп жилдлик китоблар ёзишга арзийди. Мустақилликка эришгунимизга қадар буни амалга ошириш имконига эга эмас эдик. Шукрлар бўлсинки, мустақиллик туфайли кўп минг йиллик бой тарихимизни, шу жумладан улуғ бобомиз Амир Темурни ўрганиш имконига эга бўлдик.

Калит сўзлар: Амир Темур, маънавий жасорат, “Темур тузуклари”, ЮНЕСКО, маданият, маънавият, фан ва маърифат, маданий мерос, адолат, темурийлар даври маънавияти.

РАЗВИТИЕ ДУХОВНОСТИ И ПРОСВЕЩЕНИЯ В ТИМУРИЙСКИЙ ПЕРИОД

Аннотация: Амир Тимур - великий полководец, крупный государственный деятель, законовед, талантливый архитектор, оратор, духовник, но в то же время человек, который любил свою страну, свой народ и сделал его знаменитым миром. История Амира Темура стоит написать многотомные книги. У нас не было возможности сделать это, пока мы не обрели независимость. К счастью, благодаря независимости у нас была возможность изучить нашу богатую многотысячелетнюю историю, включая нашего прадеда Амира Темура.

Ключевые слова: Амир Темур, духовность, ЮНЕСКО, культура, духовная культура, наука и просвещение, культурное наследие, справедливость, духовность эпохи Тимуридов.

THE DEVELOPMENT OF SPIRITUALITY AND ENLIGHTENMENT DURING THE TIMURIAN PERIOD

Abstract: Amir Timur is a great commander, a great statesman, a lawyer, a talented architect, orator, confessor, but at the same time a man who loved his country, his people and made him famous in the world. The story of Amir Temur is worth writing multi-volume books. We didn't have the opportunity to do this until we gained independence. Fortunately, thanks to independence, we had the opportunity to study our rich history of many thousands of years, including our great-grandfather Amir Temur.

Keywords: Amir Temur, spirituality, UNESCO, culture, spiritual culture, science and education, cultural heritage, justice, spirituality of the Timurid era.

КИРИШ

Биз ҳамиша буюк ўтмишимиз, эзгу амаллари туфайли жаҳон тарихида ўчмас из қолдирган улуғ аждодларимиз билан фахрланамиз. Уларнинг муносиб давомчиси сифатида хайрли юмушлар ташаббускори бўлишга, бунёдкорлик салоҳиятимиз ила она-юртимизни янада обод этишга интиламиз. Зеро, бундай азму шижоат бизга соҳибқирон Амир Темурдан меросдир.

Жаҳон тамаддунида Темурийлар даври илм-фан ва маданиятнинг ривожланиши билан чуқур из қолдирди. Бугун тарихий адолат тикланиб, бу беназир зотнинг ҳаёти ва фаолиятига дахлдор ҳаққоний қарашлар юзага чиқди.

ТАДҚИҚОТ МАТЕРИАЛЛАРИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Амир Темурнинг тарих олдидаги хизмати бениҳоят катта. Биринчидан у мамлакатда юқорида айтганимиздек кучайиб кетган феодал тарқоқликка барҳам бериб, эл-юртни ўз туғи остига бирлаштира олди, марказлашган йирик феодал давлатини яратди. Бу билан хунармандчилик, савдо-сотиқ ва маданият ривожига мустаҳкам замин яратиб берди. Бугун «Темур ва Темурийлар маданияти», «Темурийлар давлати», «Темурийлар маданияти», «Улуғбек ва Самарқанд астраномия мактаби», «Навоий» ва «Бобур» каби қутлуғ сўзларни нафақат ўзбекнинг, балки жаҳон халқлари асарлари саҳифаларида учратар эканмиз, бу гапларнинг заминидида албатта Амир Темурнинг улкан хизматлари ётади. Иккинчидан, Амир Темур, ўзи билибми-билмасданми, лекин бир қатор халқлар ва юртларни мустамлакачилар зулмидан озод бўлишига ёрдам берди. Масалан, ўша даврнинг энг қудратли ҳукмдорларидан ҳисобланган Боязид Йилдирымни тор-мор келтириб, Болқон ярим ороли ва Европа халқларига озодлик бағишлади; Олтин Ўрда хони Тўхтамишни икки марта тор-мор этиб, Россияни мўғуллар ҳукмронлигидан қутулишини қарийб 300 йилга тезлаштирди.

Темур ва темурийлар даврида яратилган юксак маданиятни ЮНЕСКО ташкилоти ҳам бир неча бор эътироф этганлиги – Темурийлар Ренессансини халқаро миқёсда тан олинганлигини яққол исботлаб турибди. ЮНЕСКОнинг собиқ бош директори Федерико Майорнинг испан элчиси Клавихо асарларидан таъсирланиб, ўша даврда яратилган меъморчилик, шеърият, техник ва илмий топқирлик – ушбу маданиятга афсонавий жаҳонгир Амир Темурнинг таъсири тўғрисидаги айтган сўзлари бежиз эмас.

Амир Темур замонида ёзилган асарларни қунт билан ўқисак, ўргансак, унинг кўп яхши хислатлари: тўғрилиқ, мурувватлиқ, эл-юртга меҳр-муҳаббат ва бошқаларни билиб олишимиз мумкин. Амир Темурнинг «Темур тузуклари», Низомиддин Шомий, Шарофиддин Али Яздийларнинг «Зафарнома» лари, Ибн Арабшоҳнинг «Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари» ва бошқа асарларда келтирилган соҳибқироннинг ибратли ишлари, панд-насихатлари ва ўғитларидан ҳам унинг кимлигини билиб олса бўлади. Булар эл-юрт ва фуқароларнинг ташвиши, раиятпарварлик, меҳр-мурувват, қўшничиликка риоя қилиш ва ниҳоят, мардлик ва қаҳрамонлик ҳақидаги ўғитлардир.

Соҳибқироннинг бунёдкорлик соҳасидаги тарихий хизматлари беқиёс. Амир Темур ва унинг авлодлари саъйи-ҳаракатлари билан қурилган мадрасалар, масжидлар, ханоқоҳлар, саройлар, бозорлар, қалъалар, каналлар ва бошқа иншоотларнинг сон-саногини ўқ. Амир Темурнинг бевосита раҳнамолигида бунёд этилган Бибиҳоним жоме масжиди, Гўри Амир, Аҳмад Яссавий, Занги Ота макбаралари, Оқсарой ва Шоҳи Зинда меъморий мўжизалари, Боғи Чинор, Боғи Дилкушо, Боғи Беҳишт, Боғи Баланд сингари ўнлаб гўзал сарой-боғлар ва шу каби бошқа иншоотлар шулар жумласига киради.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ

Тарихчи Шарофиддин Али Яздийнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур «Ободонликка ярайдиган бирор қарич ернинг ҳам зое бўлишини раво кўрмасди».

Тарих бу кўҳна дунёда жуда кўп жаҳонгирларни кўрган. Амир Темурнинг улардан фарқи шундаки, у умр бўйи бунёдкорлик билан машғул бўлган. Унинг «қай бир жойдан бир ғишт олсам, ўрнига ўн ғишт қўйдирдим, бир дарахт кестирсам, ўрнига ўнта кўчат эктирдим», деган сўзлари бунёдкорлик, яратувчанлик фаолиятининг тасдиғидир. «Агар бизнинг қудратимизни билмоқчи бўлсангиз, қурган биноларимизга боқинг» деганда Амир Темур, аввало, ўз халқига, келажак авлодларига мурожаат қилган, десак янглишмаймиз.

Ҳар қандай жамият тараққиётини илм-маърифатсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Буни теран англаган соҳибқирон ҳокимиятга келиши билан чиқарган дастлабки фармонларини мадрасалар барпо этишга, илм толибларига нафақалар тайинлаш билан бошлаган. Қайси бир шаҳарга ташриф буюрмасин Амир Темур аввало ўша ерлик олиму фозиллар билан учрашар, улар билан суҳбат қураар, турли мавзуларда баҳслашар эди.

Тарих, тиббиёт, математика, астрономия, меъморчилик соҳаларида юксак салоҳиятга эга Амир Темур учун бу табиий ҳол эди. Мазкур фазилат соҳибқироннинг набираси Мирзо Улуғбекка ўтгани шубҳасиз. Мирзо Улуғбекнинг давлат арбоби бўлиш билан бирга буюк олим даражасига етишишида бобоси Амир Темурнинг хизмати бениҳоя катта бўлган. У Улуғбекдаги ноёб қобилиятни бошданок пайқаб, сафарларда ҳам ёнида олиб юриб, дунёнинг машҳур олимлари тарбиясидан баҳраманд этган. Амир Темур маънавиятини белгиловчи бош мезон унинг бутун умр бўйи амал қилган «Куч - адолатда!» деган шиоридир. Бу шиорда Амир Темур ҳаёти ва фаолиятининг бутун мазмуни мужассамлашган, десак янглишмаймиз. Амир Темурнинг маънавий ва маърифий қарашлари унинг ўз фарзандлари, набиралари, тахт ворисларига қолдирган ўғитлари «Темур тузуклари»да мужассамлашган. Бу бебаҳо тарихий асарда, ҳокимлар ва вазирларнинг вазифалари, ўз ишига муносабати, аҳоли турли қатлами - раиятнинг ҳақ-хуқуқини ҳимоя қилиш, сипоҳларга муносабат каби ҳаётий маънавий-ахлоқий қонун-қоидалар ўз ифодасини топган.

Темур ва Темурийлар даври, умуман Шарқ, хусусан Ўрта Осиё илм-фани, маданияти, маънавияти, адабиёт ва санъати ривожига муҳим босқич, янги тарихий давр, туб бурилишдир. Бу даврдаги маънавий-маърифий ҳаётдаги кўтарилиш ва юксалишининг манбаи, бошланиши IX-XII асрларга бориб тақалади. XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрдаги Ўрта Осиёнинг маданий, маънавий ва маърифий камолоти IX-XII аср маданияти, маънавияти ва маърифатининг давомидир. Ўрта Осиё халқлари орасида етишиб чиққан буюк тафаккур эгаларининг бутун бир авлоди худди шу даврда шаклланди ва ижод этди. Бутун дунёга номлари машҳур тарихчилар Шарофиддин Али Яздий, Мирхонд, Хондамир, Давлатшоҳ Самарқандий; олимлар - Улуғбек, Али қушчи, қозизода Румий; файласуф шоирлар - Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Лутфий, Саккокий, Атоий; мусаввирлар - Камолиддин Бехзод, Қосим Али, Мирак Наққош; ҳаттотлар - Султон Али Машҳадий, Султон Муҳаммад Хандон, Муҳаммад бин Нур ва бошқалар шулар жумласидандир. Уларнинг ҳаммаси ўша давр ва ўзларигача бўлган инсоният маънавияти, маърифати ва маданияти ютуғининг барча соҳаларини мукамал билиб ва ўзлаштириб олган, ўзлари танлаган соҳаларнинг ҳали ҳеч ким томонидан забт этилмаган чўққиларини эгаллаган улуг сиймолар, қомусий илм, ақл эгалари бўлганлар.

Шунинг учун ҳам уларнинг бой, серқирра ижодлари, тенги йўқ ва такрорланмас илмий-фалсафий, бадий, тарихий асарлари асрлардан асрларга, даврлардан даврларга эсон-омон ўтиб, барча алғов-далғовларга бардош бериб бизларгача етиб келди.

Камолиддин Бехзод ва унинг шогирдлари ижодида юксак босқичга кўтарилган мусаввирлик санъати Шарқ уйғониш даврининг ютуқларидан биридир. Бехзод ўзининг такрорланмас ижоди, гўзал миниатюра санъати ва ажойиб маҳорати билан нафақат Шарқда, балки бутун дунёда ҳам ўчмас из қолдиргандир. «Иккинчи Моний», «Шарқ Рафаэли» деб юксак даражада эъзозланган Бехзод машҳур сўз санъаткорлари - Жомий, Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон ва бошқаларнинг сиймоларини яратган юксак маънавият эгасидир.

Темурийлар даври илм-фан, маданият, маърифат ривожини Мирзо Улуғбек (1394-1449)нинг номи билан чамбарчас боғлиқ кетган. У давлат арбоби, фан, маърифат ҳомийси, буюк олим ва мунажжим.

У ўзи бунёд эттирган расадхона ва илм-маърифат марказига турли соҳаларда иш олиб боровчи 100 дан ортиқ илм аҳллари тўплаб, кенг жаҳада илмий кузатиш ишларини олиб борган. Булар Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид, Али Қушчи, Мавлоно Аҳмад, Муҳаммад Ҳавофий, Абул Али Биржондий, Мирим Чалабий, Муиниддин Коший каби замонанинг забардаст олимлари бўлган.

Мирзо Улуғбек шу асосда Самарқандда «Самарқанд академияси» - «Улуғбек академияси»га асос солган эди. «Зижи жадиди Кўрагоний» («Кўрагонийнинг янги астрономик жадвали») ва «Тўрт улус тарихи» номли асарларнинг муаллифидир.

Тарихчи олим Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича «Улуғбек геометрия борасида Эвклидга, астрономия соҳасида Птоломейга ўхшарди».

Мирзо Улуғбек фан ҳомийси бўлиши билан бирга, мамлакатда маърифат ривожига ҳам катта аҳамият берган алломасидир. У Мовароуннаҳрда бир эмас уч мадраса қурдирди. Булардан бири Самарқандда (1417-1420); иккинчиси Бухорода (1417) ва учинчиси Ғиждувонда (1433) дир. Ҳатто, Бухородаги мадраса пештоқига хадисдан: «Илм олиш ҳар бир мўмин ва муслима учун фарздир», - деб ёздириб қўйди.

Улуғбек кўпроқ буюк олим, илм-фан, маърифат ҳомийси бўлгани учун ҳам янада қадрлидир. У геометрия, математика, астрономия, тарих, адабиёт, мантиқ, мусиқа илмларини билган. Қуръон, хадис ва фикҳ илмларидан ҳам яхши хабардор бўлган алломасидир. XV асрда аниқ фанларнинг, хусусан астрономиянинг ривожига Улуғбекнинг хизматлари бекиёсдир. Унинг даҳоси бугун ҳам инсониятга хизмат қилмоқда.

Темурийлар даври маънавияти ва маърифати ривожини ўзларининг онгли ҳаёти ва фаолиятини инсоннинг бахт-саодати, халқлар осойишталиги, ободонлик ишлари, илм-фан, адабиёт ва санъат ривожига бағишлаган икки буюк мутафаккир Абдурахмон Жомий (1414-1492) ва Мир Алишер Навоий (1441-1501) ларнинг номи билан чамбарчас боғлиқдир.

Абдурахмон Жомий Ўрта Осиё халқлари маънавий оламида, бадий тафаккур осмонида ёрқин нур сочиб, ўчмас из қолдирган мутафаккирлардан биридир.

Абдурахмон Жомий темурийлар даври дунёқараши, мафкураси бўлмиш нақшбандийчиликка ихлос қўйган, уни қабул қилган, ўзи шу йўлдан борган ва унинг ғояларини тарғиб этган. Нақшбандийчилик адолатни, ўз меҳнати асосида бунёд этилган ҳалол луқмани маъқуллаган, дабдабали ҳаётни рад этган, ғирром йўллар билан мол-мулк тўплашни қоралаган. Бу таълимот инсонпарварлик, ростгўйлик, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, маънавий поклик, камтарлик, самимийлик каби чин инсоний фазилатларни улуғлаган.

Ўзбек халқининг буюк фарзанди, мутафаккир, давлат арбоби, ўзбек адабиёти ва тилининг асосчиси Алишер Навоий Ўрта Осиёнинг маънавий ва маърифий фикр тараққиётида алоҳида ўрин тутди. У адабиёт, санъатнинг турли соҳаларига оид қирқдан ортиқ асар яратди. «Чор девон», «Хамса», «Маҳбубул-қулуб», «Муҳокаматул-луғатайн», «Мажолисун-нафис», «Лисонут-тайр» ва бошқалар шулар жумласидандир.

Навоий ўз асарларида золим, мустабид, нодон, маишатпараст шох ва ҳукмдорларни қоралаб, уларга қарши инсонпарвар, халқпарвар, одил, адолатли ҳукмдор образини қўяди. Навоий маънавияти ва инсонпарварлигининг марказий нуқтаси десак, ҳеч янглишмаймиз. Навоий бутун умри бўйича инсонпарварликни, одамийликни қуйлаб, уни улуғлаб ўтган. Кишилар ғамида бўлиш, яхшилик қилиш, муруват кўрсатиш бу буюк зот ҳаётининг

мазмунни бўлган. Унинг қабрида мана бу сўзлар битиб қўйилган: «Шоҳи ғарибон», яъни ғариблар, ёлғизлар, фақирлар шоҳи.

Навоий саховат ва мурувватда беназир инсон бўлган. Ўзининг жойлардаги ер-сувлари, мол-мулкларидан келган даромадларини тўлалигича хайрия ишларига сарфлаган.

Биргина Хирот шаҳрида ўзининг жамғармаси ҳисобидан қанчадан-қанча бинолар, иншоотлар барпо этган. Инжил каналининг жануб томонида катта тиббиёт ўқув юрти ва шифохона барпо эттирган, уларга таниқли табиб ва доришуносларни жалб этган. Ихлосия мадрасаси ёнида катта сарой қурдириб, ундаги меҳмонхонада камбағал бева-бечораларни текин овқат билан таъминлаган. Муҳтож кишиларга ҳар йили икки минг пўстин ва кийим-кечак тарқатган. Бундан ташқари канал қаздириб, Машҳад шаҳрига сув келтирган.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, биз ёшлар темурийлар даврида яратилган маънавий меросларни асраб-авайлашимиш ва ўрганишимиз зарур деб ўйлайман.

Адабиётлар:

1. Жалолов А. Мустақиллик масъулияти. – Т., 1994..
2. Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. – Т.: «Шарқ», 1996.
3. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: Ўзбекистон, 2000.
4. Отамуродов С.О., Раҳматов Ж., Хусанов С. Маънавият асослари. Маърузалар матни. – Т., 2000.
5. Амир Темур ўғитлари. Тошкент: “Ўзбекистон”, 2007.
6. Rayimov, A. A., & Karimova, G. Y. (2021). Social Aspects Of The Formation Of Social Activity In Youth. *Oriental Journal of Social Sciences*, 29-32.
7. Рафиқова, Д. К., & Каримова, Г. Й. (2020). ЁШЛАРНИ ИЖТИМОЙИЙ ФАОЛЛИГИНИ ОШИРИШДА ҚАДРИЯТЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ. ПЕРЕКРЁСТОК КУЛЬТУРЫ, 2(1).
8. Arzimatova, I. M. (2020). Spiritual Culture Of Personality And Artistic And Aesthetic Changes. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 2(11), 160-165.
9. Arzimatova, I. M. (2022). Relationship Of Aesthetic Culture And Spirituality Of Personality. *The American Journal of Applied sciences*, 3(02), 100-104.
10. Arzimatova, I. M. (2021). Women's Rights in Government of a Democratic Society. *Eurasian Scientific Herald*, 2, 23-27.
11. Arzimatova, I. (2022). THE MAIN ASPECTS OF THE MORAL AND AESTHETIC CULTURE OF THE LEADING CADRES IN THE NEW STAGE OF DEVELOPMENT OF SOCIETY. *Oriental Journal of Social Sciences*, 2(1), 63-72.
12. Норматова, Д. (2022). ДИН МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТ СИФАТИДА. *Research Focus*, 1(1), 40-45.
13. Normatova, D. (2022). Methods, Factors And Directions Of Moral Education. *International Journal Of Culture And Modernity*, 14, 86-91.
14. Каримов, У., Хакимова, Д., & Тулкинов, З. (2018). ЗАДАЧИ ПОСТРОЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА. Теория и практика современной науки, (10), 193-195.
15. Normatova, D. E. (2021). Attitudes Towards Moral Heritage In The History Of Central Asia. *Oriental Journal of Social Sciences*, 11-16.
16. Akhmadiev, N. M. (2019). ISLAMIC SPIRITUAL PROSPERITY OF YOUTH IN RELIGIOUS EDUCATION. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(6), 234-236.